

Lisa Korsbek

100 års eventyrlig fortælling

Psykoanalysen mellem videnskab og kunst.

I det arabiske eventyr *Tusind og Én Nat* findes en grundlæggende historie. Det er den om sultanens begær, som på grund af et ustyrligt raseri over hustruens utroskab er blevet et perverteret sadistisk begær, der gang på gang får ham til at beordre halshugning om morgenen af den elskerinde, han har om natten. Byen er i rædsel og sorg og tømmes gennem tre år for unge jomfruer.

Oven på denne historie lægges 1001 andre historier, formet af et håb om at kunne helbrede den utøjlede og destruktive karakter af den første »virkelige« historie. Ved hjælp af Scheherezades fortællinger spindes sultanens begær og forstyrrede følelser ind i fortællingens kæde og bliver rekonstitueret i en narrativ bearbejdning over tusind og én nat, til sultanen endelig kan betragtes som helbredt og erotisk normal. Alle de 1001 »fiktive« historier synes at have kureret den grundlæggende ene og »virkelige« historie, og da sultanen derefter ikke kan halshugge Scheherezade, som foruden at have formidlet mildhed, glæde og empati også har skænket ham tre børn, brydes det gentagne og destruktive mønster. Et nyt og mere konstruktivt livskapitel kan begynde, og det begynder bl.a. med en nedskrivning af alt – »fra begyndelsen til enden og uden at udelade den mindste enkelthed«¹ – hvad der var hændt den forvandlede sultan i sit samvær med Scheherezade, således at fortællingen, både den ene store og alle de tilløbende små, kan udgives og spredes.

I år er det ganske vist ikke tusind, men præcis hundrede år siden, at Sigmund Freud sammen med wienerkollegaen Josef Breuer udgav en helt anden, omend med *Tusind og Én Nat* beslægtet fortælling om fortællingens betydning, nemlig *Studien über Hysterie* – det værk, der blev indledningen til psykoanalysens konstituering i teori og praksis.

Værket blev ikke vel modtaget i hverken de lægevidenskabelige eller viktoriansk prægede borgerkredse, og der skulle gå mere end tretten år, før oplaget på 800 eksemplarer havde solgt nok til at der i 1909 kunne trykkes endnu et oplag. I modsætning til Freuds *Drømmetydning*, der udkom i år 1900, er værket aldrig blevet bredt populært, og der eksisterer den dag idag ingen for-danskning af det. Alligevel er det det værk, som det er kutyme at datere psyko-analysens fødsel til, og som Freud selv skulle notere det i forordet til andet

oplag af værket, findes der ingen bedre indgang for den, der interesserer sig for psykoanalysens udvikling, end at begynde med *Studien über Hysterie*.

Fortællingen som det bærende princip

I *Studien* fra 1895 findes flere af de indsigter, Freud senere har udviklet og systematiseret, i mere end kimform. Det gælder den psykiske indfaldsvinkel til lidelser, der hidtil overvejende var blevet betragtet som organiske, f.eks. som anatomiske eller funktionelle ændringer i nervesystemet, eller som udtryk for arvelige belastninger (degeneration). Det gælder tanken, om at der bag menneskets manifesterede sjæleliv findes et skjult, ubevidst, liv, og det gælder erfaringen af, at dette ubevidste liv har egne processer og en egen betydning for helhedsforståelsen af et menneske.

Sidst, men ikke mindst, gælder det selve behandlingsmetoden. I stedet for de dengang populære og anerkendte, men på længere sigt ret virkningsløse midler som bade, massage og elektroterapi, ofte kombineret med ordineringen af diæter og hvile på sanatorier, er det i *Studien*, at Freud første gang anlægger den analytiske og kommunikative tilgang til en behandling af flere psykopatologiske tilstande. Hvilket først og fremmest vil sige af den hysteri, der kunne ytre sig kropsligt som f.eks. lammelser, krampeanfald og blindhed, og psykisk som spaltninger og hallucinationer, samt af de angstneuroser, der havde taget et invaliderende omfang.

Omend på dette tidspunkt forbundet med et teknisk greb, hvis suggestive karakter Freud snart skulle tage afstand fra, nemlig med den såkaldte tryk-procedure, der bestod i at placere et eller flere tryk på panden af patienten, når associations- og verbaliseringsprocessen gik i stå, er det, der må betegnes som psykoanalysens første sigte og fortjeneste – nemlig at være en talemethode til behandling, en terapeutisk procedure, hvis bærende princip er fortællingen – en allerede eksisterende praksis i *Studien*. Og det er en specifik grund til at *Studien* må betegnes som det værk, der markerer psykoanalysens fødsel.

Allerede i tilknytning til de fire sygehistorier, som Freud fremstiller i *Studien*, bemærker han, at det på en ejendommelig måde berører ham, der ikke oprindelig er psykoterapeut, men neuropatolog, at de sygehistorier, som han skriver, minder ham om noveller og derved så at sige mangler videnskabelighedens seriøse stempel. Han tilføjer, at han dog trøster sig med den tanke, at det klart nok snarere skyldes emnets art end hans egen tilbøjelighed.²

At tanken var ham foruroligende, var der grund nok til. Psykoanalysen var suspekt allerede i sit udgangspunkt, og efter sigende skulle den på Freuds tid kendte og biologisk orienterede psykiater R. Krafft-Ebing som en respons på

en forelæsning, Freud holdt i Wien året efter udgivelsen af *Studien*, fra sin solide plads i stolen sarkastisk have udtalt, at det hele mindede ham om en videnskabelig eventyrhistorie. Hvilket bestemt ikke var positivt ment.³

Det er muligt, at Freud i dag ville have moret sig over et sådant syn på psykoanalysen, for helt uden eventyr og historie, forstået som fortælling, kan den ikke siges at være i sin behandlingsmæssige praksis. Som terapeutisk metode er psykoanalysen først og fremmest sproglig og hermeneutisk, og som alle sproglige hermeneutikker indeholder den sprogets mytiske og derfor også eventyrlige/fantasmatiske symboler og strukturer til en formidling af menneskets indre liv. Som i *Tusind og Én Nat* er det i fortællingen, at forvandlingen kan finde sted.

Anna O.'s fortælling

Dette minder ikke mindst den første patient i psykoanalysens historie os om på en særlig indsigtfuld måde.

Anna O., som hun kaldes, var Josef Breuers patient i perioden 1880-1882 og direkte anstødssten til udformningen af *Studien*, hvori hendes historie udgør den første og af Breuer eneste affattede sygehistorie.

Foruden kropslige symptomer som bl.a. lammelser, følelsesløshed og synsforstyrrelser, led Anna O. af angst og voldsomme affektudbrud, af derealisationsoplevelser (ikke at kunne genkende sine omgivelser) og af en psykisk spaltning, der i nogle perioder var så udtalt, at der var tale om en direkte sekundær bevidsthedstilstand. Derudover var hun både sprogligt forstyrret og hallucineret. Behandlingen af hende var usædvanlig allerede i sit metodiske arrangement, idet dette ikke som ellers i lægevidenskabens praksis blev defineret af den behandlende læge, Josef Breuer, men af patienten – Anna O. selv.

Anna O. ville nemlig fortælle historier, eventyrhistorier. Smukke og sørgmodige historier, der som udgangspunkt eller midtpunkt hyppigt havde en scene, hvor en pige sidder ængstelig ved sengen hos en syg.

Tydeligvis var disse historier dermed formet af den konkrete situation, som dannede den umiddelbare optakt til Anna O.'s psykiske sygdoms begyndelse og senere forværring, nemlig plejningen af den døende fader. Men Breuer noterer sig herudover, at de for det første mindede om H.C. Andersens tableauagtige *Billedbog uden Billeder* og antageligt også blev dannet med denne som mønster, og for det andet at hendes beretninger, kombineret med hans egen empatiske lytten, havde en umiskendelig terapeutisk effekt. De dage, hvor hun således ikke var i stand til at berette nogen historie, udeblev også en mere rolig og sammenhængende tilstand, og den følgende dag måtte hun berette to histo-

rier for at fremkalde en bedring.

Denne fremgangsmåde, der først tilfældigt blev foranlediget af Anna O.'s behov for at fortælle, blev derefter, parallelt med at Breuer opdager den helende betydning af den sproglige fortælling, såvel for den gradvise opløsning af hendes symptomer som for opdagelsen og bearbejdningen af de traumer, følelser og fantasier, som lå bag tilstanden, systematiseret i et direkte fællesarbejde mellem patient og behandler. Kombineret med hypnose var den hovedingrediensen igennem alle de atten måneder, som behandlingen varede. Og Anna O., der som en del af sin sygdom i en lang periode ikke kunne tale tysk og derfor istedet talte engelsk, navngav selv metoden med henholdsvis det humoristisk-billedlige »chimney-sweeping« (skorstensfejning) og det mere alvorlige »talking cure«.⁴

Fra behandlingen af Anna O.'s lidelse, der blev diagnosticeret som en neurose af hysteriform karakter, men som ofte var tæt på et psykotisk sammenbrud, og som sandsynligvis, på baggrund af bl.a. den alvorlige spaltning og den voldsomme angst, kombineret med impulser, sprogforstyrrelser og de-realiseringsoplevelser, ville blive diagnosticeret som en grænsepsykose i dag,⁵ til Freuds psykoanalyse, således som den udviklede sig i de følgende årtier, går en direkte linie. Vægten bliver i højere og højere grad lagt på det talte ord som patientens aktive fremstilling og bearbejdning af sin egen lidelse. I den første af de fem forelæsninger, hvormed Freud i 1909 på Clark University introducerede psykoanalysen for et amerikansk publikum, indleder Freud med at sige, at hvis nogen enkelt person kan siges at have æren for at have kaldt psykoanalysen til live, er det ikke Freud selv, men Josef Breuer, der var den første, der lærte at anvende denne metode på en hysterisk patient. Og med denne metode mente han talemetsoden, anvendt i forhold til Anna O.⁶

At behandlingen af Anna O. i sin udgang dog alligevel ikke var helt så eventyrlig lykkelig, som Breuers egen beretning i *Studien* lader os vide, har senere forskning berettet.⁷ Ikke mindst Freud selv måtte senere tage stærk afstand fra den dramatiske afslutning, som den terapeutiske relation synes at have fået. Ikke nok med at Breuer var blevet en ydre lytter i forhold til Anna O.'s sproglige omformning af tragisk materiale, han var også via hendes intense overføring blevet en integreret del af historien. Efter sigende endog i en sådan grad, at hun i sin fantasi – og formodentlig med Breuer som fantaseret fader – tilsyneladende var blevet gravid og derefter, på tidspunktet for behandlingens sidste samtale, »fødte« for øjnene af ham. I mere end én forstand betegner historien psykoanalysens udfangelse. Men betydningen af den følelsesmæssige og ofte infantilt determinerede involvering mellem patient og behandler, som i Freuds udformning af den psykoanalytiske behandlingsteknik skulle kaldes overføring og modoverføring, og hvoraf i hvert fald patientens

overføring skulle vise sig at være et helt uudværligt element af behandlingen, var endnu uklarlagte fænomener. Over for en manifestation af denne art måtte Breuer derfor stik imod enhver senere psykoanalytisk etik tage sin gode hat og flygte. Kort efter fik Anna O. et tilbagefald og blev indlagt på et hospital i Schweiz. Som hendes fremtid formede sig, er der imidlertid en del, der tyder på, at arbejdet med Breuer dog ikke havde været uden gevinst. For hundrede år siden og omkring det samme år, som *Studien* udkom, påbegyndte Bertha Pappenheim, som hendes sande navn var, at engagere sig dybt og succesrigt i et socialt arbejde, der bl.a. sigtede mod at forbedre forholdene for børn og kvinder og for samfundets udstødte, og som bl.a. førte til, at hun efterhånden blev en af Tysklands kendte socialarbejdere.

Med narrationen som middel

Hvor sagnomspunden psykoanalysens historie om Anna O. end er, er den ligesom historien om den arabiske sultan en historie om fortællingens kurative betydning. Fortællingen, som vi kender den fra myten, fra folkeeventyret, fra romanen og fra vores daglige kommunikation, hvor de enkelte begivenheder i beretningens diskurs spindes ind i sammenhængende historier til gavn og glæde for både lytteren og fortælleren selv. I de sidste årtier er dette narrative aspekt af psykoanalysen kommet mere i fokus end nogensinde. Det er blevet klart i den psykoanalytiske selvforståelse, at netop fortællingens sproglige diskurs, kombineret med patientens overføring som den drivkraft, der medvirker til at skabe fortællingen, er psykoanalysens terapeutiske kerne.

Freud var selv klar over det og gjorde endog fortællingens form til et diagnostisk direktiv. I forbindelse med nedskrivning af sin første behandlingshistorie, *Bruchstück einer Hysterie-Analyse*, udgivet i 1905 og bedre kendt under navnet »Dora-analysen«, fortæller Freud, at han i konfrontation med en patient, der til behandling var overgivet ham af en kollega, som havde stillet diagnosen hysteri, bad denne patient berette sin egen historie. Kendetegnende for de psykisk syge, herunder ikke mindst hysterikerne, var det karakteristiske, at de på grund af amnesier og lakunære erindringer i det hele taget, dvs. aspekter af det, som Freud allerede i *Studien* henfører til fortrængningens mekanisme, der i sin patologiske og efterfølgende symptomatiske udformning kommer i stand på et ubearbejdet konfliktuelt grundlag (ikke enhver fortrængning er som bekendt patologisk, den kan tværtimod være sund og nødvendig), manglede evnen til at fremstille deres egen livshistorie på en sammenhængende måde. Den patient, som Freud fik henvist, var udmærket i stand til dette, og Freud konkluderede deraf, at der ikke kunne være tale om et tilfælde af hy-

steri, men om organisk betingede problemer, der krævede en helt anden undersøgelse og behandling, hvilket viste sig at være korrekt.⁸

Som den amerikanske litteraturprofessor Peter Brooks formulerer det, er den implicitte antagelse hos Freud følgende: »Mens sana in fabula sana«.⁹ Psykisk sundhed er en sammenhængende historie, psykisk sygdom er en ufuldstændig eller desorganiseret historie.

Men selv om det narrative fænomen i praksis altså syntes at være et redskab, som Freud faktisk gjorde brug af på mere end ét plan, ofrede han ikke mange artikler på emnet. Dets »uvidenskabelige« karakter var foruroligende for en teori og praksis, der lige siden sit tilblivelsestidspunkt var udsat for den største kritik fra videnskabeligt hold og havde stort besvær med at blive anerkendt. Først i de senere år, på et tidspunkt hvor psykoanalysen for længst er internationalt etableret, genoptager Freud eksplicit spørgsmålet om narrationsens betydning for den psykoanalytiske behandling. I 1937, i hans sidste decideret behandlingsorienterede artikel, lancerer han mere officielt det famøse og kontroversielle konstruktionsbegreb, som en nærlæsning af Freud dog vil vide, at han i praksis længe har opereret med.

Allerede i forordet til »Dora-analysen« ses det, hvordan Freud, idet han står over for analysens ufuldstændighed efter at Dora alt for tidligt har afbrudt behandlingen, ser sig nødsaget til ikke blot at sammenligne det foreliggende tydningsarbejde med arkæologens udgravningsarbejde, men til dette – omend stadig inden for den anvendte arkæologiske metafor – føjer en ny dimension, der ikke blot består i at tyde og rekonstruere, men også i at *konstruere* :

»Mine analytiske resultatets ufuldstændighed levnedede mig ingen anden mulighed end at følge eksemplet fra de forskere, der har den lykke at bringe de uvurderlige omend ødelagte oldtidslevninger frem i lyset efter deres lange begravelse. Jeg har *suppleret det ufuldstændige* efter de bedste mønstre, jeg kender til, men som en samvittighedsfuld arkæolog har jeg i intet tilfælde forsømt at angive det punkt, hvor *min konstruktion lægger noget* til det autentiske materiale.«¹⁰

Psykoanalysens narrative konstruktioner

Det er om sådanne konstruktioner i det psykoanalytiske arbejde, der består i narrativt at tilføje, belyse og forklare det, som mangler i patientens historie, og derved opnå en meningsfuld og logisk fortælle-mæssig sammenhæng i de disparate dele, at Freud vier sin artikel fra 1937. Meget betegnende bærer artiklen titlen »Konstruktionen in der Analyse«, men forskellen til Dora-analysen, der

aldrig blev en vellykket konstruktion, i hvert fald ikke for patienten selv,¹¹ er, at vægten – ideelt set – ikke ligger på analytikerens nachträglich producerede monolog i en konfrontation med en ufuldstændig analyse, men på behandlingens nutidige og dialogiske karakter. Det vil sige på fortællingen, som den frembringes/konstrueres i det gældende analytiske arbejde mellem patient og behandler i en dialektisk bevægelse. Freud skriver:

»Det ønskede er et tilforladeligt og i alle væsentlige dele fuldstændigt billede af patientens glemte leveår. Her bliver vi imidlertid mindet om, at det analytiske arbejde består af to helt forskellige dele, at det foregår på to adskilte scener og udspiller sig mellem to personer med hver sin opgave.... Analytikeren har ikke oplevet og ikke fortrængt noget af det, som det kommer an på; det kan ikke være hans opgave at erindre noget. Hvad er hans opgave så? Han skal gætte eller rettere sagt *konstruere* det glemte ud fra de tegn, som det efterlader. Hvordan, hvornår og med hvilke belysninger han meddeler den analyserede sine konstruktioner, det er det, der etablerer forbindelsen mellem hans andel og den analyseredes.«¹²

I samme artikel beretter Freud så om, hvordan det ikke altid lykkes for disse konstruktioner at bane sig vej til patientens faktiske erindring, dvs. til det, som han kalder den materielle sandhed, men samtidig om, hvordan den fortløbende analyses etablering af konstruktioner medvirker til at skabe en »historisk« eller narrativ sandhed, »der terapeutisk yder det samme som en genvunden erindring«.¹³

Med andre ord: En fortælling, som ikke eksisterer forud for behandlingen, men som produceres i selve behandlingen i en konstant vekselvirkning mellem analysand og analytiker, hvorved der bliver to fortællere og to lyttere i en fælles diskurs, kan som logiske og sammenhængende plots virke på samme måde. De kan få realitetsværdi for patienten og derved overbevise, forandre og helbrede. Vi synes at være langt fra videnskabens verificerbare område. Vi synes at være i troldommens – eller i kunstens – særegne zone.

Narrativiseringen af psykoanalysens metapsykologi

Hvordan dette konstruerende, dette Scheherezadelignende, aspekt af den psykoanalytiske behandling skal forstås, har optaget flere psykoanalytikere, og hos nogle har forståelsen udmøntet sig i en ekstrem narrativisering af ikke bare de enkelte og individuelle behandlinger, men af hele det psykoanalytiske be-

grebsapparat, dets metapsykologi.

Roy Schafer, professor i psykologi og psykiatri, argumenterer på meget overbevisende måde for den ætiologisk-narrative karakter af alle de data og strukturer, som psykoanalysen fremholder som empiriske. Det vil sige, de er mytologisk funderede – og kulturelt nødvendige – fortolkninger i et metaforisk sprog, som med tid har etableret sig selv i en så logisk, narrativ sammenhængende og derfor kraftfuld form, at de, omend fejlagtigt, bliver forstået som overensstemmende med virkeligheden.

Ifølge Schafer anvendte Freud især to narrative strukturer. For det første den (darwinistiske) om menneskebarnet som et dyr, også kendt under betegnelsen id'et, der ender med at blive tæmmet i den ontogenetiske og fylogenetiske udvikling i en overensstemmelse med civilisationen. Og for det andet den (newtonske) om psyken som en maskine, der i begyndelsen drives af organismens instinktuelt drifter, men derefter – også i løbet af udviklingen – installerer andre mekanismer, der muliggør andre og mere avancerede operationer, eks. sublimering. Disse strukturer er ikke materielt fundne og verificerbare kendsgerninger (og deri kan Schafer jo have ret), men narrativt skabte forestillinger (og det er spørgsmålet, om den første grangiveligt korrektive påstand automatisk giver denne anden påstand både absolut ret og forrang), der *derefter* er blevet determinerende for vores såkaldt materielle virkelighed:

»Far from being secondary narratives about data, these structures provide primary narratives that establish what is to count as data. Once installed as leading narrative structures, they are taken as certain in order to develop coherent account of lives and technical practices.«¹⁴

Et enkelt lille, omend selvfølgelig meget lille og derfor næsten irrelevant, spørgsmål forbliver tilbage: Hvorfor og hvordan opstår sådanne narrative strukturer. Af hvad? Af intet. Eller måske af mennesket. Måske af menneskets både ubevidste og bevidste psykiske funktionsmåde? Eller hvordan går det mon for sig, at vi mennesker fortæller og fortæller, konstant sprogliggør os selv i fortløbende metaforiske beretninger, uden egentlig at have noget at fortælle fra og om. Med mindre fortællinger måske har noget med os selv at gøre i vort samspil med den omgivende verden, dvs. noget med en såkaldt virkelighed at gøre. Med andre ord: Har noget med en eller anden materiel sandhed at gøre. En meget gammel historie om hønen og ægget. Måske de kom samtidig?

Med narrationen som mål

Den amerikanske psykoanalytiker Donald P. Spence udgav i 1982 bogen *Narrative Truth and Historical Truth. Meaning and Interpretation in Psychoanalysis*. Ligesom Schafer forkaster Spence Freuds arkæologiske metafor, dvs. ideen om at psykoanalysen – såvel i den enkelte terapeutiske behandling som i den samlede metapsykologi – udgraver en allerede eksisterende historie fra fortiden. I stedet for Freuds begreb om materiel sandhed, bruger Spence udtrykket historisk sandhed, mens Freuds begreb om historisk sandhed (der er den sandhed, behandlingen sprogligt konstruerer i sit forløb, og som har effekt uden at den kan verificeres af nogen genvunden erindring, dvs. af den materielle sandhed) synes at være indeholdt i det, som Spence kalder narrativ sandhed.

Spence rendyrker det, som jeg i denne artikel kalder psykoanalysens Scheherezadelignende element, i en så udpræget grad, at Scheherezade så at sige narrativt kan behandle en fortidig historie uden at have nogen forbindelse til den overhovedet, hverken strukturelt eller indholdsmæssigt eller på anden måde – analogisk, homologisk, emotionelt eller metaforisk. Spence hævder, at konstruktioner i den psykoanalytiske proces ikke er virkningsfulde på grund af deres forbindelse til den faktiske fortid, men på grund af deres retoriske appel, dvs. alene ved det faktum, at de – som Freud også konstaterede det – på grund af deres narrative sammenhæng har en både fascinerende og overbevisende karakter: »Conviction emerges, because the fit is good, not because we have necessarily made contact with the past.«¹⁵

I henhold til Spence sker der i en psykoanalytisk behandling det, at én historie, den potentielt materielle, udskiftes med en narrativ historie, der derefter bliver den virkelige sandhed. Og denne udskiftning sker tilsyneladende mere eller mindre uproblematisk, idet den ikke er determineret af nogen virkelighed (den materielle sandhed), som modsætter sig udskiftningen. Da slet ikke hvis historien – den narrative – er god.

Spence mener ganske enkelt, at de narrative strukturer besidder en så stor fleksibilitet, at et næsten hvilket som helst indhold kan indsættes i dem, hvorfor både deres begyndelse og slutning kan gå i utallige mulige og vidt forskellige retninger. I det perspektiv har den materielle sandhed intet at sige. Konstruktioner, som de skabes i den psykoanalytiske fortælling, skaber ikke blot virkeligheden, de bliver virkeligheden, og i Spences forståelse bliver de det ved den frivillige tilsidesættelse af mistro, som også digteren har i sin skabelse, og som for Spence åbenbart ikke implicerer nogen virkelighed overhovedet. I stedet kalder han den virkelighed, som analysand og analytiker etablerer, for en æstetisk oplevelse og bemærker om denne: »What might be called

it's »beauty« need have no necessary relation to its »truth««. ¹⁶ Ikke engang i kunstens skønne forsøg på at bearbejde eller, for at bruge et kleiniansk udtryk, reparere et tab af en (fortidig og virkelig) virkelighed (af f.eks. intrapsykisk karakter), ligger en sandhed. Som man måske ellers kunne have kaldt den historiske, ja materielle, sandhed om det uundgåelige tab, det er at blive menneske, hvilket ikke mindst vil sige at indgå i sprogets differentierende orden.

Overføringenens drivkraft for fortællingens italesættelse

I en sådan ekstrem narrativisering synes selv narrationen og den æstetiske erfaring at miste enhver forbindelse til virkeligheden, hvad enten denne virkelighed (fantasi er som bekendt også en art virkelighed) så er af indre eller ydre art, og Spence har efter min mening både ret og uret.

Han har ret i det, der skulle være en kritik af Freud, men ret beset blot er en gentagelse af Freud, nemlig at den narrative sandhed besidder en terapeutisk værdi i det, at den virker, og han har ret i, at den narrative historie bliver den virkelige. Men samtidig har han efter min mening forladt lige præcis den psykoanalytiske – og fortælle-mæssige – arena, som etablerer denne narrative historie. Vi taler om overføringenens og modoverføringenens stærkt drivende kræfter for den historie, som psykoanalysen sprogligt etablerer i sin dialektiske diskurs mellem analysand og analytiker. Vi taler om de to adskilte scener, som Freud påpegede, og som i denne dialektiske diskurs væves ind i hinanden og skaber det semiotiske og stærkt følelsesladede fortællingens rum, som narrativt er i stand til at kurere den grundlæggende og empirisk set uigenkaldelige oprindelige historie, der er uigenkaldelig alene ved det, at vi har sprogliggjort os selv. Fortalt, gen- og omfortalt os selv for os selv og for hinanden i en konstant proces, hvorfor fortiden altid er en ændret fortid, men ikke desto mindre en fortid. Vi taler om det, der virker, og hvorfor det virker. På sultanen som på Anna O. Vi taler om det, der indeholder både hønen og ægget, omend på en måde, så de ikke altid kan sondres skarpt fra hinanden, og det er netop det, der undertiden er pointen.

En anden og med Spence samtidig psykoanalytiker har fat i kvaliteten af den psykoanalytiske proces på en måde, som ikke er så sort-hvid, at enten er sandheden narrativ, og så eksisterer den materielle sandhed knap nok, eller også eksisterer den materielle sandhed, men så halshugges den i det mindste med den virkningsfulde narrative.

H.W. Loewald er i den psykoanalytiske litteratur en væsentlig figur i sin betoning af den terapeutiske relation. Fra at være en monologisk tale om fortiden, udgør den en dialogisk deltagelse i nutiden. Behandleren er i Loewalds

perspektiv ikke blot en ydre lytter, men en indre og aktuel deltager i den fortælling, som patienten skaber. Ganske som vi så det i Anna O.'s relation til Breuer, træder analytikerens – om denne så vil det eller ej – altid ind på analysandens fantasmatisk scene. Dette var også Freud ganske klar over, hans forståelse for overføringen som en forudsætning for behandling var formuleret i en klar forståelse for nødvendigheden af at udspille de infantilt bestemte mønstre, fantasier og konflikter på en aktuel følelsesmæssig scene i forhold til en aktuel person, nemlig analytikerens.

Men dertil kommer Loewalds syn på psykoanalysens behandlingsmæssige side som en kunst, der ikke, som tilfældet hos f.eks. Spence, er et syn, der tildele den æstetiske oplevelse værdi i alene det faktum, at den er æstetisk, men også fordi det æstetiske har det med at rumme sandheder. Om ikke andet, så sandheden om det, der reelt og fantasmatisk er tabt, og som derfor kun kan genkaldes bearbejdende, forskudt, symbolsk og – æstetisk.

I Loewalds mere nuancerede forståelse konstrueres virkeligheden, den materielle, i den psykoanalytiske behandling langt fra i en overensstemmelse med sin egen originale version, for en sådan version er altid en ændret version og derfor altid uoversættelig og uigenkaldelig. Men den er alligevel betingende til stede for at der overhovedet kan fortælles – den er en slags drivkraft for patientens iscenesættelse af sig selv og historien. En iscenesættelse, som ikke mindst foregår i overføringen, samtidig med at overføringen kan anskues som det energetiske og fantasmatisk grundlag, hvorpå der kan fortælles. De fantasier, som analysanden iscenesætter i sin overføring i forholdet til en konkret nutid og en konkret anden, psykoanalytikerens, skal i henhold til Loewald først og fremmest modtages og deltages i. Analysandens fantasier, således som de manifesterer sig i forholdet til analytikerens, indgår dermed i en dialektik med nutiden, og den nutid, der bl.a. er repræsenteret af analytikerens, således som denne virkelig og fantaseret er i henhold til analysandens overføring, virker derefter tilbage på analysanden. Herved skabes et imaginært spil mellem analysand og analytiker i overføringen og modoverføringen følelsesmæssige rum, og det er i dette spil og i dette klima, at den virkningsfulde fortælling, der ikke er at forstå som enten materiel eller narrativ, men snarere som et samspil inden for disse områder, bliver til. Og ikke mindst virker. På både fortid, nutid og fremtid.

»We deal with the task of a reciprocal transposition«, skriver Loewald.¹⁷ Fortid og nutid, fantasi og virkelighed, indre og ydre, virker gensidigt ind på hinanden i skabelsen af fortællingen, og derved har Loewald placeret talebehandlingen i det rum, der er kunstens, men kunsten selv placerer han ikke i et udelukkende imaginært eller fantasmatisk rum, men netop også i dialektikken mellem fantasi og virkelighed og mellem indre og ydre. For Loewald ligger

patologiens kerne og problematik ikke så meget i enten en forstyrret fantasi- eller virkelighedsopfattelse (hvor psykotikeren firkantet set kunne placeres under sidste, kan tvangsneurotikeren, der har det med at finde enhver fantasi uvirkelig, omend selvfølgelig lige så forenkende set, placeres under det første), men i selve kontakten mellem fantasi og virkelighed. Og det er den kontakt, som behandlingen forsøger at genskabe. For idet denne kontakt genskabes, skabes også grundlaget for ændringer af både fantasien og virkeligheden. Ændringer, der sker via fortællingens fortløbende etablering, idet fortællingen (og fortællinger ofte, måske som regel?) selv bliver til/konstrueres i netop det (virkelige) øjeblik, vi krydser og befinder os inden for området mellem fantasien og virkeligheden og mellem det indre og det ydre. Uden at nogle af disse områder imidlertid kan kaldes uvirkelige. Af samme grund udgør overføringsneurosen, dvs. den neurose, der etableres som en konsekvens af behandlingen, og som betegner en transformeret og derfor i Freuds formulering »artificiel«¹⁸ udgave af den oprindelige neurose, i Loewalds perspektiv ikke blot et mellem-land mellem sygdom og sundhed, men en overgangs- og overføringstilstand mellem fantasi og virkelighed. Vi er, som Loewald også selv gør opmærksom på, i nærheden af Winnicotts tredje område.

Illusionen og det mellemliggende område

Psykoanalytikeren D.W. Winnicotts berømte formuleringer omkring det tredje område – det potentielle eller det mellemliggende område, som han også kalder det – er især blevet videreudviklet af franskmænden André Green. Greens psykoanalytiske beskæftigelse med kunsten og kunstneriske beskæftigelse med psykoanalysen, betegner desuden en virksomhed, der i sig selv er en bevidst placering i det tredje område – dvs. i dialektikken mellem fantasi og virkelighed og mellem indre og ydre. Eller mellem videnskab og kunst, det objektive og det subjektive, som fordi de er områder, der gensidigt betinger og virker ind på hinanden, ikke lader sig enkelt bestemme som enten objektive eller subjektive.

Winnicotts hypotese om et tredje område, fremsat første gang i 1951,¹⁹ er ideen om, at der i barnets udvikling fra total afhængighed til begyndende individuation etableres et mellemliggende område, hvor barnet på en og samme tid er sammensmeltet med og adskilt fra moderen. Dette områdes eksistens kommer ikke mindst til syne i barnets etablering af de såkaldte overgangsfænomener, dvs. fænomener, som relaterer sig til både noget ydre (eksempelvis moderens bryst) og til noget indre (barnets fantasi) uden at deres identitet som enten ydre eller indre kan bestemmes af barnet. De kan være barnets før-

ste anvendelse af hånden til at tage en ydre genstand, eksempelvis en del af et lagen, i munden, og/eller dets første anvendelse af bestemte tøjstykker. Det kan også være et objekt, eksempelvis en bamse, der får en central betydning for barnet, og i dette sidstnævnte tilfælde taler vi da om direkte overgangsobjekter. Det vil sige objekter, der set fra barnets perspektiv opleves som både en del af og adskilt fra det selv, og som derfor i sig selv udgør et mellemliggende område mellem jeg og ikke-jeg, indre og ydre, fantasi og realitet, uden at det imidlertid kan lokaliseres afgørende til enten det ene eller det andet område. Det er i stedet både-og, og det er deri, at dets værdi ligger. Såvel for barnets aktuelle udvikling som for dets videre evne til at udvikle sig i en dialog med både det indre og det ydre.

Winnicott kalder det også illusionens område, fordi den illusion, som barnet har og desuden skal have, er illusionen om at have skabt det, der opdages. Det er m.a.o. en illusion om at det, der er forskelligt fra det selv (overgangsobjektet opdages udenfor) også er lig med det selv (overgangsobjektet skabes indefra). Ved hjælp af illusionen i det mellemliggende område mellem fantasi og virkelighed skabes en konstant bearbejdende bro, som bl.a. gør, at mødet med den faktiske og nødvendigt desillusionerende virkelighed kan klares gradvist og uden for stor krænkelse. Der er tale om fundamentet for et senere positivt og emotionelt sundt forhold til sig selv og andre. Og der er tale om grundlaget for kreativitet. Winnicotts ideer om det potentielle rum er således ikke bare fikseret til et bestemt tidspunkt i subjektets udvikling, men udstrækkes til at gælde alle de områder, der ikke kan defineres som enten ydre eller indre, enten fantasi eller virkelighed, men kommer i stand i en dialektik imellem disse områder. Han spreder det mellemliggende område ud over det kulturelle område og hævder, at såfremt dette område er etableret og evnes anvendt, kan det genopleves og »bevares livet igennem i den intense oplevelsesmåde, der er forbundet med kunst, religion, fantaserende livsudfoldelse og med kreativt videnskabeligt arbejde«. ²⁰

For Winnicott er det mellemliggende område først og fremmest et kreativt legeområde, men legen selv er på ingen måde det modsatte af alvor eller virkelighed. Leg er en kreativ bearbejdning i netop *forbindelsen* mellem indre og ydre, fantasi og virkelighed. Det er derfor også inden for dette område, at den mest konstruktive psykoanalytiske dialog finder sted: »Hvis terapeuten ikke kan lege, er han ikke egnet til sit arbejde«, skriver Winnicott meget kontant. ²¹ Legen i området mellem det indre og det ydre gøres til det arkaiske fundament for skabelse, og skabelsen mellem det indre og det ydre gøres til fundamentet for identitet og udvikling. I menneskets forhold til sig selv og i dets forhold til andre. På grundlag heraf hævder Winnicott endvidere, at psykoanalysen er blevet udviklet som en »højst specialiseret måde at lege på«. ²² Det er skam

både virkeligt og alvorligt ment, og det er desuden her, psykoanalytikerén André Green bl.a. har mere at føje til den psykoanalytiske fortælling.

Den psykoanalytiske fortælling i et mellemliggende område

Med en eksplicit reference til Winnicott, placerer André Green psykoanaly-sens tilblivelse og fortsatte udvikling – både hvad angår den »lille« fortælling i den enkelte og individuelle behandling og den »store« fortælling i den samlede metapsykologi – i dette potentielle område.²³ I modsætning til Spence, er det for Green langt fra det samme som at hævde, at sandheden er en ren fiktiv eller rent konstrueret størrelse. Mens Spence mener, at fortolkninger og konstruktioner i den psykoanalytiske proces er virkningsfulde, ikke på grund af deres forbindelse til en materiel sandhed, til den faktiske fortid, men på grund af deres retoriske appel, har den sandhed, som psykoanalysen skaber i sin fortælling, i henhold til Green en homologisk eller metaforisk forbindelse til fortiden. Konstruktionen er ifølge Green »aldrig fri«.²⁴

Dette skyldes ikke mindst overføringen og modoverfringens processer, som er det, der i afgørende grad medvirker til at skabe konstruktionen. I den enkelte psykoanalytiske terapi producerer analysanden gennem overføringen sin egen dobbeltgænger, dvs. et slags kommunikativt sidestykke til det, der foregår inden i ham af både intrapsykisk og interpersonel karakter, determineret af både fortid og nutid. Og denne »double«²⁵ henlægges til det kommunikative rum mellem analysand og analytiker.

Dette er der for så vidt intet nyt i. Det nye er, at Greens fortælling om den psykoanalytiske fortælling er en viderefortlling. Også analytikerén producerer gennem sin overføring (modoverføring) en slags dobbelt-gnger, der defineres som et sidestykke til den effekt, som analysandens overfringesmttede kommunikation, dvs. analysandens dobbeltgænger, har på ham. Konsekvensen er, at kommunikationen mellem analysand og analytiker er et objekt, der er skabt af to dele, hvoraf disse dele begge er en fordobling af sin egen »oprindelige del«. Konsekvensen er yderligere, at det analytiske objekt hverken er at lokalisere til enten analysanden eller analytikerén, og heller ikke til enten det indre (for analysanden eller analytikerén) eller det ydre, men til et sted imellem analysand og analytiker, indre og ydre. Nemlig til »the meeting of these two communications in the potential space which lies between them.«²⁶

Med andre ord skabes der et via overføringen og modoverføringen, som altid er i gang, illusionrt tredie felt mellem analysand og analytiker i den symbolske diskurs, som allerede sprogliggrelsen i sig selv skaber. Og dette om-

råde svarer i Greens forståelse fuldstændig til Winnicotts overgangsobjekter og deres lokalisering i et mellemliggende område mellem indre og ydre, fantasi og virkelighed.

I sig selv kan også overføringen, der i Greens forståelse ikke betegner en absolut reproduktion af fortiden som den virkelig var, men snarere er subjektets forskydende og fordoblende fremstilling af sig selv i et bevægeligt samspil med andre både fortidige og nutidige objekter, herunder analytikerens, efter min mening anskues som en dynamik, der bevæger sig inden for dette tredje eller mellemliggende område mellem fantasi og virkelighed og indre og ydre. En overføring er altid en overføring i forhold til noget (en anden). Den er pr. definition interpersonel. I sin etablering tager den derfor både det indre (fantasi, følelsen, fortiden) og det ydre (analytikerens og nutiden) i betragtning og kan alene af den grund ikke bestemmes som udelukkende udsprunget af det indre. Den er ganske vist ubevidst (i forhold til det indre), men ikke blind i forhold til det ydre, for i så fald taler vi ikke længere om overføring, men snarere om psykotisk fusion. Den forbinder tværtimod det indre og det ydre på en måde, som implicerer både lighed og forskel til både det (oprindelige eller fortidige) indre og det (konkrete) ydre. Analysanden kan f.eks. overføre en reaktion på analytikerens, som oprindeligt var en reaktion forbundet med et tidligere samspil med moderen, men analytikerens er stadig ikke moderens. Der overføres enten en lighed med en forskel eller en forskel med en lighed, såfremt vi stadig skal tale om overføring og ikke om psykotisk sammenblanding. Og set sådan befinder overføringen dynamik sig allerede i en dialektik mellem det indre og det ydre, hvorfor den i en psykoanalytisk behandling netop også er det grundlag, hvorpå der, som Loewald anskuer det, kan skabes kurative ændringer af subjektets forhold til både det indre og det ydre. Såvel i virkeligheden som i fantasien.

Alt dette betyder, at sandheden i den psykoanalytiske fortælling ikke er en objektiv sandhed. Den er ikke en forudeksisterende og komplet mening, som blot venter på at blive afdækket (den arkæologiske metafor). Men lige så lidt er den en blot arbitrær og opfundet mening eller sandhed, der kun er til som en nærmest fiktiv størrelse. I stedet er den et møde mellem det subjektive og det objektive i en konstant overføringsmættet dialektik mellem subjekt(er) og objekt(er). Den er en potentiel sandhed i et dynamisk og kreativt område mellem fantasi og virkelighed, fortid og nutid, indre og ydre. Den befinder sig i nærmest samme område som sandheden om barnets overgangsobjekter gør det. Nemlig i et område, hvor sandheden opdages, idet den skabes. Og omvendt: Hvor sandheden skabes, idet den opdages.

Området kalder Green et altid potentielt og provisorisk område »to symbolization which is always begun and never finished«. ²⁷ En analyse kan sag-

tens blive uendelig. Men den kan også afsluttes, og den afsluttes mest naturligt der, hvor den oprindelige eller virkelige historie er spundet ind i en fiktiv eller narrativ historie i skabelsen af en slags tredje diskurs og fortælling, som i sig selv hverken kan eller skal lokaliseres til enten virkelighed eller fantasi og slet ikke defineres som enten materiel eller narrativ, men som i sig selv – og deri ligger bl.a. dens kurative værdi – har gentableret det essentielt vigtige mellemområde mellem indre og ydre og mellem fantasi og virkelighed på en måde, hvor det på en og samme tid forbindes og holdes adskilt. Der, hvor mennesket i Winnicotts forståelse elsker, lever og fortæller. Som Green formulerer det:

»Når en patient afslutter sin analyse, er det ikke blot, når han har »internaliseret« det analytiske samspil, men også når han kan tage det potentielle rum med sig for at rekonstituere det i den ydre verden, gennem kulturel oplevelse, gennem sublimering og, mere bredt, gennem muligheden for at danne par eller (lad os hellere sige) for at forene sig med andre«²⁸

Som i *Tusind og Én nat* er det, når kontakten til livet og andre mennesker, ikke mere halshugges, men genoprettes i vores evne til at fortælle – om os selv og hinanden for os selv og hinanden – i en anerkendelse af at livet ligger i dets fortsættelse, og dets fortsættelse ligger i dets dialogiske, udvekslende og berettende karakter mellem fantasi og virkelighed.

Siden psykoanalysens første fortælling blev fortalt, og derefter både genfortalt og omfortalt, er vi gennem disse hundrede år ikke blevet mindre fantasifulde, men af den grund heller ikke mere fiktive. Sygdomme forbliver imidlertid og findes ofte der, hvor fortællingen, uden løfte eller håb om naturlig fortsættelse, hvorfor den må blive unaturlig, dvs. symptomatisk, er blevet brudt. Lad os derfor slutte, hvor vi begyndte, nemlig i en slutning, der er en begyndelse, som implicerer en fortsættelse. I hvert fald i henhold til fortællingen:

»Oh Scheherezade, hvor denne historie er herlig og vidunderlig! Du har beriget mig med kundskab, du lærde og veltalende kvinde, ladet mig se begivenheder, som hændte for andre end mig, og lært mig opmærksomt at tænke over ord fra svundne tiders konger og folkeslag, samt hvad der hændte dem af usædvanlige og forunderlige ting, eller blot ting som fortjente overvejelse. Visselig går jeg nu, efter at have lyttet til dig i disse tusind og én nætter, herfra med en sjæl, der er dybt forvandlet, opfyldt af glæde og lykke ved at leve.«²⁹

Noter

1. *Tusind og Én Nats eventyr*, på dansk ved Mogens Boisen, i udvalg ved Sven Holm, Kbh. 1991, s. 358.
2. Freud, S./Breuer, J.: *Studien über Hysterie*. Vierte unveränderte Auflage, Leipzig und Wien 1922, (org. 1885) p. 140.
3. Jones, Ernest (1953-57): *Sigmund Freud. Life and Work*, vol. 1, London 1972, p. 289.
4. Freud, S./Breuer, J. op.cit., p. 23.
5. For en nutidig diskussion af Anna O.'s sygdom henvises til Rosenbaum, M. & Muroff, M. (ed.): *Anna O. Fourteen Contemporary Reinterpretations*, London, 1984.
6. Freud, S.: »Über Psychoanalyse. Fünf Vorlesungen.« (org. 1909) In: *Gesammelte Werke, bd. VIII*. Frankfurt a.M., p. 3.
Andre steder i Freuds skrifter finder vi imidlertid en mere distanceret holdning til Breuers metode, hvor den i stedet for at blive anskuet som en i positiv forstand forgænger til psykoanalysen mere negativt valoriseret bliver betragtet som et (primitivt) forstadium, fordi den egentlige psykoanalyse først begynder med en forkastelse af hypnosen, dvs. med Freud. Jfr f.eks. Freud, S.: »Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung« (org. 1914), In: *Selbstdarstellung und Schriften zur Geschichte der Psychoanalyse*. Frankfurt a.M., 1971, pp. 144-148.
7. Jfr. Freud, S. »Zur Geschichte«, loc.cit., pp. 148-151 og Freud, S.: »Selbstdarstellung« (org. 1925), In: *Selbstdarstellung und Schriften zur Geschichte der Psychoanalyse*. Frankfurt a.M. 1971, pp. 50-55, samt Ernest Jones: *Sigmund Freud. Life and Work*, vol. 1., pp. 243-248. For en forskning i Anna O.'s historie, der tillige forsker i Freud og Jones' beretninger, henvises til Henri F. Ellenberger: *Beyond the Unconscious. Essays of Henri F. Ellenberger in the history of psychiatry*, New Jersey 1993. I dette værk medtages også omtale af et tidligere og ikke udgivet dokument af Breuer, og værket peger i det hele taget på de mange modstridende elementer, der findes i fremstillingen og fortolkningen af denne talebehandlings legendariske patient.
8. Freud, S.: *Bruchstück einer Hysterie-Analyse* (org. 1905). I artiklen refereres fra den danske oversættelse: *Dora. Brudstykke af en hysteriana-lyse*, Kbh. 1984, s. 30, note 9.
9. Brooks, Peter: »Psychoanalytic constructions and narrative meanings«. In: *Paragraph 7*, 1986, p. 53.
10. Freud, S.: *Dora. Brudstykke af en hysterianalyse*, Kbh. 1984, s. 27, fremhævelserne er mine.
11. Hvor samvittighedsfuld – eller nok rettere bevidst – Freud så har været i dette specifikke tilfælde omkring de præcise punkter, hvor han har suppleret eller konstrueret, er en anden diskussion om bl.a. modoverføringens betydning. Der henvises til C. Bernheimer og C. Kahane (ed.): *In Dora's case*, London 1985. For en dansk læsning af Freuds modoverføringsprægede konstruktioner i forhold til Dora's sygdom og dens årsager, henvises til Judy Gammelgaards artikel: »Freud som forfatter« i: *K&K 72*, 1992.
12. Freud, S.: »Konstruktionen in der Analyse« (org. 1937). I artiklen citeres fra den danske oversættelse: »Konstruktioner i analysen«. I: *Sigmund Freud. Afhandlinger om behandlingsteknik*, Kbh. 1992, s. 228.
13. Op.cit. p. 234. Freud anvender i denne artikel kun udtrykket »historisk sandhed« til

forskel fra faktisk erindring om den faktiske fortid. Udtrykket materiel sandhed, der er fortiden som den virkelig var, bruges bl.a. i »Der Mann Moses und die monotheistische Religion«, hvor emnet, der generelt optager Freud en del i denne tid, især diskuteres i afsnittet »Die historische Wahrheit« (org. 1939), in: *Studienausgabe*, bd. IX: pp. 572 -576.

14. Schafer, Roy: »Narration in the Psychoanalytic Dialogue«, In: *Critical Inquiry*, vol 7 : 29-54. 1980, s. 30. I dansk oversættelse (egen): »Langt fra at være sekundære narrationer om data, tilvejebringer disse strukturer primære narrationer, som etablerer det, der skal tælle som data. Er de først en gang etableret som ledende narrative strukturer, er de taget som givne i den hensigt at skabe sammenhængende beretninger om liv og teknisk praksis.«
15. Spence, Donald P.: *Narrative Truth and Historical Truth. Meaning and Interpretation in Psychoanalysis*, N.Y. 1982, p. 32. I dansk oversættelse (egen): »En overbevisning opstår, fordi den passer godt ind, ikke fordi vi nødvendigvis har skabt forbindelse til fortiden.«
16. Op.cit., p. 37. I dansk oversættelse (egen): »Hvad der kunne kaldes dens »skønhed« behøver ikke at have nogen nødvendig relation til dens »sandhed«.
17. Loewald, H.W.: »Psychoanalysis as an art and the fantasy character of the psychoanalytic situation«, In: Loewald: *Papers on Psychoanalysis*, New Haven 1980, p. 368. I dansk oversættelse (egen): »Vi beskæftiger os med et arbejde af gensidig forandring.«
18. Freud, S.: »Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten« (org. 1914). I artiklen citeres fra den danske oversættelse: »Erindren, gentagen og gennearbejden«, I: *Sigmund Freud. Afhandlinger om behandlingsteknik*, Kbh. 1992, s. 159.
19. Winnicott, D.W.: »Transitional Objects and Transitional Phenomena« (org. 1953). Artiklen blev i forkortet version første gang distribueret blandt psykoanalytikere på et møde i den britiske psykoanalytiske forening d. 30. maj 1951. Derefter udgivet i *International Journal of Psychoanalysis* i 1953.
20. Winnicott, op.cit. I artiklen citeres fra den danske oversættelse: »Overgangsobjekter og overgangsfænomener«, I: *Leg og virkelighed*, Kbh. 1990, s. 25.
21. Winnicott, D. W.: »Playing: Creative Activity and the Search for Self« (org. 1971). I artiklen citeres fra den danske oversættelse: »Leg. Skabende aktivitet og søgen efter selvet«, I: Op.cit., s. 67.
22. Winnicott, D. W.: »Playing: A Theoretical Statement« (org. 1971). I artiklen citeres fra den danske oversættelse: »Leg. En teoretisk redegørelse«, I: Op. cit., s. 53.
23. Artiklen »The analyst, symbolization and absence in the analytic setting« fra 1975 er med ordene »In Memory of D.W. Winnicott« direkte tilegnet Winnicott, som døde i 1971. Greens udgangspunkt i denne artikel er det, han kalder den psykoanalytiske krise, som ifølge Green bl.a. kommer af en stigende konfrontation med den dialektiske karakter af den psykoanalytiske proces. Implikationen er ikke blot, at analytikeren ikke kan og aldrig har kunnet kalde sin lytning for ren objektiv, men også at selve det mentale område, hvori analysen udspiller sig og virker, må undersøges nærmere. Dette område undersøger Green bl.a. så i en videreudviklende dialog med Winnicotts formuleringer omkring det mellemliggende område. I artiklen »Potential Space in Psychoanalysis. The Object in the Setting« fra 1978 udvikles tankegangen yderligere og i en mere konsekvent tilknytning til Winnicott.
24. Green, André: »The analyst, symbolization and absence in the analytic setting«, In: *International Journal of Psychoanalysis*, vol. 56: 1-22, London 1977, p. 12. Oversættelsen er min.

25. Ibid.
26. Ibid. I dansk oversættelse (egen): »mødet mellem disse to kommunikationer i det potentielle rum, som ligger imellem dem.«
27. Op.cit, p. 11. I dansk oversættelse (egen): »til symbolisering, som altid er begyndt og aldrig ender.«
28. Green, André: »Potential Space in Psychoanalysis. The object in the setting«, In: Grölnick, Simon G. and Barkin, L. (ed.): *Between Reality and Fantasy*. N.Y. 1978, p. 180. Oversættelsen er min.
29. *Tusind og Én Nats eventyr*, op.cit., s. 350.

